

# נשים, זקנים וטף



עורכים  
חירי אליאב-פלדון יצחק חן



נשים, זקנים וטף

קובץ מאמרים לכבודה של שולמית שחר



# נשים, זקנים וטרף

קובץ מאמרים לכבודה של שולמית שחר

עורכים

מירי אליאב־פלדון יצחק חן



מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל  
ירושלים

## המערכת המדעית

פרופ' ישעיהו גפני (יו"ר), צבי יקותיאל, פרופ' ג'רמי כהן  
פרופ' רוברט ליברלס, ד"ר מנחם מור, פרופ' שמואל פיינר, פרופ' יוסף קפלן  
מרכות המערכת: מעין אבינרי-רבהון

התקין והביא לדפוס  
יצחק כהן

ספר זה ראה אור בסיוע  
משרד המדע, התרבות והספורט  
בית הספר להיסטוריה והפקולטה למדעי הרוח  
באוניברסיטת תל-אביב

מסת"ב x-156-227-965 ISBN

מספר קטלוגי 185-482 Catalogue No.

© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, ירושלים תשס"ב

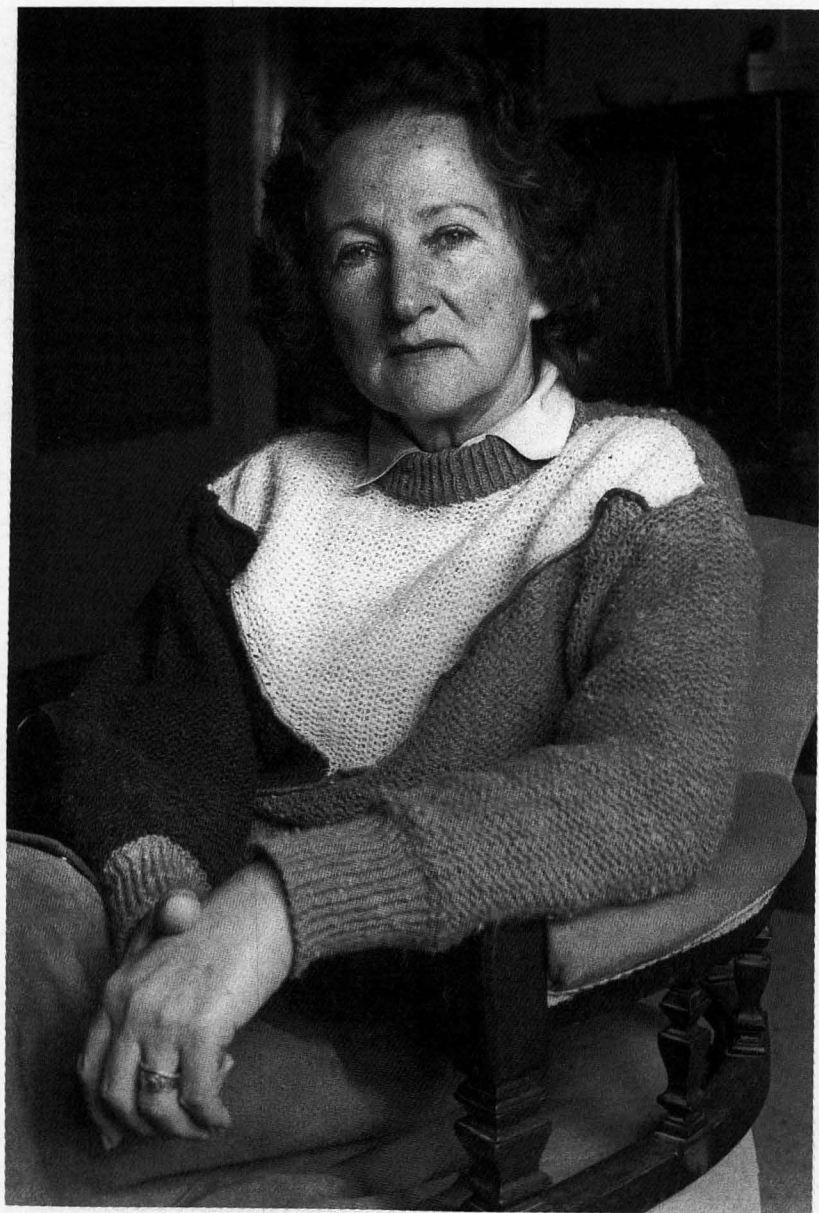
© Copyright by The Zalman Shazar Center, Jerusalem

Printed in Israel, 2001

אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני,  
לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.

סדר מחשב ועימוד: מרכז זלמן שזר

לוחות: מכון האופסט שלמה נתן; הדפסה: דפוס גרפית ('גרף-חן') בע"מ, ירושלים





## תוכן העניינים

	מירי אליאב-פלדון	
9	הקדמה	ויצחק חן
	עוד יעלה כשחר אורם: שולמית שחר ותולדות	מירי רובין
11	הנסתרים והדוממים	
19	מיגדר ואלימות בחברה המרובינגית	נירה פנסר
	על דיני ההנקה השרעיים ומשמעויותיהם	אבנר גלעדי
35	התברתיות בימי הביניים ובעת החדשה	
	השימוש במושג 'משפחה' אצל יהודי צפון-צרפת	שמחה גולדין
45	וגרמניה בימי הביניים	
57	נשים, ילדים ומוות: מאדאם דה שאסטל	אביעד קליינברג
67	על מות ילדים במגפה השחורה	רון ברקאי
	אבלר, אלואיז ואצטרולב – הערת שוליים על	גדי אלגזי
85	בכי התינוקות ושלוות המלומדים	
	האגדה והפולחן של מרגרתה ון הנברג ו-365	מרים גריילסאמר
99	ילדיה	
	חליפין בין הורים וצאצאיהם: יומן המכתבים של	אילנה קראוזמן בן-עמוס
121	תומס ברוקבנק, 1671–1709	
	חיי יום-יום בחוג המשפחה היהודית-ספרדית לפי	עליזה מיוחס ג'ניאו
139	פירושו של ר' יעקב כולי לספר בראשית בחיבור מעם לועז (1730)	
173	רשימת כתביה של שולמית שחר	
177	מפתח	





## הקדמה

אחרי שנים אחדות, שבהן לא התקיימו מיפגשים של האגודה הישראלית לחקר ימי־הביניים והרנסאנס, החליטו כמה חברים ותיקים באגודה לחדש את פעילותה. בפגישה מקדימה שנערכה ביולי 1999 הוסכם פה אחד, שיום עיון לכבודה של פרופסור שולמית שחר יהיה הדרך ההולמת ביותר לחזור ולהפגיש את ההיסטוריונים בישראל החוקרים ומלמדים את ימי־הביניים ואת העת החדשה המוקדמת. לא זו בלבד ששולמית שחר היא אחת מבכירי ההיסטוריונים בישראל, אלא היא אף אחת מההיסטוריונים הישראלים המוכרים ביותר ברחבי העולם בזכות מחקרה ועבודתה.

בין פירסומיה הרבים של שולמית שחר ראוייה במיוחד לציון הטרילוגיה של הספרים – 'המעמד הרביעי': האשה בחברת ימי־הביניים' (1983), 'ילדות בימי־הביניים' (1990), ו'החורף העוטה אותנו: זיקנה בימי־הביניים' (1995) – שזכו לפופולריות רבה בקרב קוראי העברית ותורגמו לשפות אחרות. לא ניתן היום ללמוד או לחקור את מעמד הנשים, את הילדות או את הזיקנה באירופה בתקופת ימי־הביניים בלי להתייחס לספריה ולמאמריה של שולמית שחר. תרומתה העצומה לחקר ימי־הביניים בכלל ולמחקר ולהוראה של ימי־הביניים במוסדות להשכלה גבוהה בארץ בפרט בולטת לעיני כל. שלא כחוקרים רבים באקדמיה הישראלית, הנוטים לא אחת להמעיט בחשיבות של פירסום המחקרים בשפה העברית, פירסמה שולמית שחר את ספריה קודם כל בעברית, ובכך קירבה את התרבות והמורשת של ימי־הביניים אל הציבור הישראלי יותר מכל חוקר אחר. בהקשר זה יש לציין גם את הספרונים בסדרת האוניברסיטה המשודרת, 'מורשת ימי־הביניים' (1985) ו'קבוצות שוליים בימי־הביניים' (1995), את תרגומה למכתבי אבלר ואלואיז (1997) ותרגומי יצירות מופת אחרות של ימי־הביניים, שעליהם היא שוקדת בימים אלה. בספרייתו של כל אדם שוחר השכלה בישראל שמור לשולמית שחר מדף מיוחד משלה.

פרישתה של שולמית שחר לגימלאות, מרצון ובטרם עת, לא צוינה על ידי קהילת ההיסטוריונים בישראל, ולכן היה ראוי לייתר לעבודתה יום עיון, שבו יתחו חלק חוקרים ישראלים, ותיקים וצעירים כאחד, העוסקים בנושאים הקרובים לתחומי מחקרה. במישרין או לפחות בעקיפין, רבים מן החוקרים של ימי־הביניים בישראל היום הם תלמידיה או תלמידי תלמידיה; וכל עמיתה רואים עצמם כתלמידיה ורוחשים לה כבוד והוקרה. ביום העיון שערכה האגודה הישראלית לחקר ימי־הביניים והרנסאנס לכבודה של שולמית שחר באוניברסיטת תל־אביב בינואר 2000 השתתפו ונכחו איפוא אנשים

רבים מאוד. תשעה מתוך עשרת המאמרים המופיעים בקובץ זה נישאו כהרצאות ביום העיון, ועליהם הוספנו את מאמרו של גדי אלגזי, שנבצר ממנו להשתתף בגלל שהותו בשנת שבתון בחו"ל.

המאמרים עוסקים במיגוון רחב של נושאים ומקורות, הנפרשים על תקופה בת למעלה מאלף שנים (מן המאה השישית לספירה המקובלת ועד למאה השמונה-עשרה). סדר הופעת המאמרים הוא כרונולוגי ככל האפשר, ולא נעשה ניסיון מצד העורכים להגיש לקורא סקירה מקיפה עם מסקנות ברורות. חילוקי דעות והבדלי גישות בין החוקרים שתרמו לכרך זה נותרו בעינם: לא ניסינו לגשר על פערם ולא כפינו על הכותבים את דעתנו, גם אם בחלק מן המקרים היינו אנחנו מפרשים את המקורות או את האירועים בצורה שונה. משותפת לכל המאמרים העובדה, שהם עוסקים בנושאים הקרובים לליבה של שולמית שחר – נשים, זקנים וטף – וכולם ניזונים ממחקרה. אנו מגישים לה אסופת מאמרים זו באהבה, מתוך הערכה רבה, וכשי צנוע על תרומתה כחוקרת וכמורה.

חובה נעימה וזכות גדולה היא להודות לכל העמיתים והמוסדות שסייעו בהכנת יום העיון ובהבאת המאמרים לדפוס: כותבי המאמרים והמשתתפים ביום העיון, שתרמו להצלחת האירוע; אוניברסיטת תל-אביב, שאירחה את יום העיון וסייעה בפירסום הספר; מרכז זלמן שזר, ובמיוחד מר צבי יקותיאל, על שהסכימו ברצון לפרסם את הקובץ ודאגו להוציאו לאור במתכונת ללא רבב.

יצחק חן

מירי אליאב-פלדון

## עוד יעלה כשחר אורם: שולמית שחר ותולדות הנסתרים והדוממים

כתלמידה בחוג להיסטוריה בירושלים בשנת 1975 החכמתי מהוראתו הרעננה והנלהבת של מיכאל הד בשיעורו 'משפחה וחברה בתחילת העת החדשה'. מורנו היה אז דוקטור צעיר, שחזר אך לאחרונה מתקופת לימודים רוויית חוויות בארצות-הברית, שם הכיר את "ההיסטוריה החדשה", היסטוריה חברתית ותרבותית של קבוצות בעבר האירופי, אשר היו עד אז נסתרות ודוממות. כבר בימים ההם ידעתי שברצוני לרכז את לימודי בתקופת ימי-הביניים, ובמהלך אותו שיעור שנתי תמהתי מדוע אין ידע מקביל על חי משפחה, חינוך ילדים ויחסי זוגיות לגבי ימי-הביניים, שעניינו אותי כל כך. על ההיסטוריה הכלכלית של ימי-הביניים כבר הייתי אמונה, הודות להוראתו הייחודית ומלאת האתגרים של בנימין קדר ומנסיוני כעוזרת מחקר של דוד יעקבי. עם זאת, דבר בלימודי עד אז לא רמו שנתינ לעסוק בנושאים הנוגעים בחיי פרטים אלמוניים, נשים וגברים, צעירים וזקנות, עניים ויחפות, פועלות ואריסים. השיעור של הד התייחס לימי-הביניים אך מעט ודן בהם באמצעות מושגיו של פיליפ אריס (Ph. Ariès), כתקופה שבה גילו רק עניין מועט בטיפוח ילדים רכים. על סמך חומר תיעודי שנאסף ללא שיטה ומתוך אמונה עמוקה בכוח הדמוגרפי להכתיב דפוסי רגש ויחסים חברתיים, ייחס אריס לימי-הביניים העדר מוחלט-כמעט של עיסוק בילדים והתבוננות בהם. המשטר הדמוגרפי, כך טען, היה כה מחריד, שההתמודדות איתו נקנתה במחיר אובדן עולם הילדות והזיקה לגיל הרך. באותו שיעור אף למדנו, מספריו של לורנס סטון, על משפחות ועל חי נישואין המושתתים על יחסי רכוש וקניין, ועל עולם משפחתי סתמי, יומיומי וחסר עומק רגשי או הדים תרבותיים מורכבים, שהלך והתפתח והפך למעניין ואנושי, קרי מודרני, במרוצת המאות. העניין שמצאתי בשיעור היה כרוך גם בתיסכול מסוים: הנצליח אי-פעם לדעת יותר או לדעת באופן אחר גם על התקופה המוקדמת יותר, על ימי-הביניים?

לא ידעתי אז כמובן ששולמית שחר, בביתה בירושלים ובשיעוריה באוניברסיטת תל-אביב, כבר החלה רוקמת הגיגים ומחשבות כיצד לגלות גילויים ולקשור עדויות שעתידיים היו לענות על רבות מן השאלות הללו. באותם ימים הכרתי את שולה כאישה הנעימה שהחליפה מדי פעם ספרים ב'ספריית שפרינצק', שבה עבדתי כסטודנטית. לא יכולתי אז להעלות על הדעת עד כמה עתידיים חיינו ועבודותינו להיכרך אלה באלה.

ברבות הימים אף גיליתי, כי במקום אחר – בספרייה העירונית של ברמינגהם האפרורית – התנהל מפעל מחקרי אחר, שהשפיע רבות על עבודתה של שולה שחר: כוונתי כמוכן למחקרו החלוצי של צבי רזי על המשפחה ועל הקהילה האריסטית באנגליה. ובאותם ימים ממש, בפגישת אקראי עם מרים גריילסאמר, נסערתני לשמוע מפיה על תוכניתה הנועזת לנסוע לפריז כדי לעסוק שם בהיסטוריה חברתית ובתולדות המשפחה והנשים. והנה, חצי יובל מאוחר יותר, אנו מתכנסים כאן כדי להנות מפירותיהם של המחקרים האלה, שהם לתפארת האקדמיה הישראלית, ואף לשמוע תורה מפיהם של בני דור של תלמידים אשר ינקו לא רק ידע אלא גם השראה מידידות מקומית, ישראלית, עם חוקרים חשובים אלה, וביחוד עם שולה שחר, שביצעה והגשימה.

השימוש במושג "הגשמה" כאן איננו מקרי, כי דרכה של שולה בהיסטוריה קשורה באופן עמוק לזיקתה לציוגות ולתרבות עברית המושתתת על ערכים אירופיים ליברליים. שולה מסורה עד מאוד לחילוניות, אך בקיאה במקורות יהודיים וברבדיה ההיסטוריים של השפה עברית – עניין שמצא לו הד ביצירתה של בן-זוגה, דוד שחר המנוח.

שולה שחר פעלה, כפי שעשה לפניה יהושע פראוור, לכתיבת היסטוריה בעברית משובחת, שיש בה דקויות ופיוט. היא האמינה ועודנה מאמינה שניתן לפנות אל ציבור קוראים של הדיוטות ולמשוך את ליבו אל חיבורים היסטוריים על ידי הפיכת הקריאה בהם לנעימה. צעד נוסף אל נגישות ואל תפוצה רחבה צעדה שולה לפני כעשרים שנה דרך סדרת הרצאותיה על חברת ימי הביניים ב'אוניברסיטה המשודרת', שראתה לאחר מכן אור כספרון מודפס. גם בימים אלה מקדישה שולה את כוח יצירתה לתירגום יצירות מופת היסטוריות: היא עומדת להשלים את תירגומם לעברית של שלושה כתבים אוטוביוגרפיים ששרדו מן המאה השנים-עשרה, של הפילוסוף פטר אבלר (Peter Abelard), של הנזיר גיבר מנוז' (Guibert de Nogent), וחיבור המיוחס לאחד הרמנוס (Hermanus), יהודי מומר. במפעל זה נקשרים כמה תחומי עניין מובהקים של שולמית שחר: פסיכואנליזה, העניין באני, ביחיד ובמיוחד, העניין ביחסי זוגיות, במיגדר, ובזהות יהודית. תרגומי מופת שכאלה לעברית מסייעים לתלמידים גם ברכישת הלטינית דרך עבודת תירגום משווה. אך בעיקר, הנחלת לשון מתוקנת ועשירת מבע הינה מפעל תרבותי בסיסי ונחוץ בכל ארץ ובכל זמן; על אחת כמה וכמה בישראל, שבה מהווה אופיו של הקשר בין התרבות הישראלית למורשת האירופית אחת מבעיות היסוד בתהליך יצירת הזהות האישית והקבוצתית.

במאמציה, כאינטלקטואלית ישראלית, לעשות צדק עם קבוצות שהיו בעבר חסרות קול וחשוכות ייצוג היסטוריוגרפי נאות, נקשרו לשון ודרך ארץ, יכולת אבחנה דקה וביטוי רגיש, תכונות אשר יחדיו מאפשרות דיון המגשר בין עבר להווה. בפעילותה ככותבת וכמורה הצליחה שולה, לדעתי, לשמש דוגמה חיה ליישום חוש צדק עמוק.

חוש זה הוא שהוביל את שולה לעבודתה על נשים, זקנים, מינים וטף. היא מעולם לא עשתה מהם מיקשה אחת: בתוך כל קבוצה היא הצביעה על הבדלי הכוח, המעמד והעמדה, הבדלי כישרון, יופי, עושר ומזל. בדרך זו הצליחה שולה לשמור על חרותה מכלא האסכולות, על אף בקיאותה ככולן. קריאה עצומה בהקפה הזינה בה את הרמיון ואת הסקרנות העמוקה בכל הנוגע למגעים בין־אישיים ובין־קבוצתיים; סקרנות זו אף מאפיינת את מגעיה בשנים האחרונות עם תרבות סין בעבר ובהווה, תרבות שאליה נקשרה הודות לעבודתו של בנה מאיר וליחסיה החמים עם כלתה נוגה.

בשיחותי עם שולה על כתבים חדשים בתיאוריה חברתית או ספרותית היא מחייכת אלי לעיתים בחיוך סבלני ומצטטת מבורחס או מסול בלו, מפרוסט או מפריד, אמירה כלשהי המגלמת בפשטות את הרעיון החדש שכה ריגש אותי. חילופי דברים שכאלה מאפשרים אז לשתינו הבנה טובה יותר של החדש והמתחדש בעולם ההיסטוריה ושל מקומנו בהם. שולה מאמינה, שכל עוד קיימת ספרות, הבדידות אינה אפשרית, וככל שאנו קוראים יותר, כך מתרחב עולמנו, מעמיק דמיונו ומתפשט, ומתרחבות נדיבותנו וסובלנותנו. התווכחנו לא אחת על אודות הקאנון הספרותי הקשיח של שולה, ולמען החברות בינינו היא נאותה מדי פעם לקרוא ספר עכשווי שאני מביאה לה מאנגליה, אך היא מעדיפה תמיד את הרומנים הרוסיים של המאה התשע־עשרה ואת הטוב שבמודרניזם. אהבתה לספרות היא ביסוד השיטה ההיסטורית שלה. יותר מכל היסטוריון אחר שהיכרתי, היא מאמינה בקשר חיוני ופורה בין הספרות הדמיונית לבין מהלכי החיים והמעשה של בני אדם בתקופות השונות. קריאתה המסורה מונחת ביסוד רעננותה כהיסטוריונית ורגישותה כמספרת את סיפוריהם של הנסתרים והדוממים.

בתחילת דרכה בשנות השישים, בהדרכתו – הקלושה אך האבירית – של מישל מולה (Michel Mollat, le Comte de Jourdain), עבדה שולה על כתבים במסורת המחשבה המדינית של שלהי ימי־הביניים, ובעיקר על מעמד המלוכה. כך רכשה מיומנות פאליאוגרפית ולשונית והיכרות טובה עם מוסדות מדיניים ומינהליים של ממלכה מתוחכמת. למרות שמישל מולה היה־מורה בסורבון והשתייך לאסכולה נבדלת מזו של האנאל (Annales) שתבריה לימדו ב־Ecole des hautes études en sciences sociales, גם הוא עסק בחידושים בתחום ההיסטוריה החברתית של ימי־הביניים. הסמינר הפרופסוריאלי שלו בסורבון, ששולה השתתפה בו, משך אליו במשך שנים חוקרים אשר עסקו בתולדות העוני והמסכנות. עבודתו ההגמונית של ז'ורז' דובי (Georges Duby), שבה נרקמו יחדיו רעיונות, בסיס כלכלי, צורך פוליטי ומבנה חברתי לכדי אריג של "היסטוריה טוטלית", השפיעה אף היא על תפיסותיה של שולה. את ההשראה ששאבה מהם ואת המודעות לאפשרויות הגלומות בגישותיהם אפשר למצוא בספרה 'המעמד הרביעי'.

מחקריה המפורסמים ביותר – על נשים, זקנים וטף – אינם מחקרים מקומיים: הם

נשים, זקנים וילדים באירופה בימי הביניים הם גיבורי מחקריה של פרופסור שולמית שחר. מתוך הוקרה לפועלה, קיבצו תלמידיה ועמיתה מבחר מאמרים בנושאים הקרובים לתחומי התעניינותה. בקובץ מופיעות דמויות מן העולם הנוצרי, היהודי והמוסלמי בתקופה המתפרשת על למעלה מאלף שנים, מן המאה השישית ועד למאה השמונה-עשרה. המאמרים דנים בסוגיות שונות ממחזור חיי האדם: לידה והנקה, יחסי הורים-ילדים, נשים נשואות באושר ונשים אלימות, חיי יומיום בחיק המשפחה המסורתית, אימת המוות וניחום אבלים.

הקורא יוכל למצוא בספר זה את המיוחד לעידן הטרנס-מודרני – באגדה, בפולחן ובחוסר האונים הרפואי – יחד עם האוניברסלי והמשותף לכל התרבויות בכל הזמנים, כגון אהבת הורים לילדיהם. עשרת המאמרים האלה, פרי עטם של היסטוריונים ישראלים מן האוניברסיטאות השונות, זורים אור נוסף על "השכבות האילמות" בימי הביניים, שהוארו במחקריה של פרופסור שולמית שחר.

על העטיפה: "אנשי המדבר" מתוך ספר תהילים של שטוטגרט  
Württembergische Landesbibliothek, Stuttgart באדיבות



0 01850000482 4  
דאנקוד 185-482